

بررسی باستان‌شناسی ساحل خلیج فارس بنادر نای بند، عسلویه، سیراف، کنگان و دیر

www.ketab.ir

تألیف:

دکتر حمید زارعی

استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

سرشناسه	زارعی، حمید، ۱۳۵۲ -
	Zarei, Hamid
عنوان و نام پدیدآور	بررسی باستان شناسی ساحل خلیج فارس (بنادر نای بند، عسلویه، سیراف، کنگان و دیر) / تألیف حمید زارعی.
مشخصات نشر	تهران: گنجینه هنر، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	۳۱۰ ص: مصور.
شابک	۸۰۰۰۰۰ ریال ۷-۶۴-۸۷۵۶-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	فیپا
یادداشت	نمایه.
موضوع	حفاری‌ها (باستان‌شناسی) -- ایران -- بوشهر (استان)
موضوع	Excavations (Archaeology) -- Environmental aspects -- Iran
موضوع	خلیج فارس -- آثار تاریخی
موضوع	--AntiquitiesPersian Gulf
موضوع	بوشهر (استان) -- آثار تاریخی
موضوع	Bushehr (Iran: Province) -- Antiquities
رده‌بندی کنگره	DSR۲۰۹۵
رده‌بندی دیویی	۹۵۵/۶۴۴
شماره کتابشناسی ملی	۸۵۴۰۶۷۴

www.ketab.ir

بررسی باستان‌شناسی ساحل خلیج فارس (بنادر نای بند، عسلویه، سیراف، کنگان و دیر)

تألیف: دکتر حمید زارعی، عضو هیأت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ناشر: انتشارات گنجینه هنر

نوبت چاپ: اول / ۱۴۰۰

صفحه‌آرایی و طراحی جلد: خسرو نوروززاده چگینی

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی و چاپ: صدف

شابک: ۷-۶۴-۸۷۵۶-۹۶۴-۹۷۸

قیمت: ۸۰۰۰۰ تومان

نشانی: تهران، خیابان ستارخان، خیابان تهران ویلا، خیابان شهید زارع، پلاک ۵۸ تلفن: ۶۶۵۱۱۸۲۳

فهرست مطالب

۹	مقدمه
۱۳	سیاسگزاری
۱۵	بخش اول: موقعیت طبیعی، جغرافیایی، و بوم شناختی
۱۵	منطقه مورد مطالعه
۱۶	مشخصات طبیعی
۱۶	شرایط آب و هوایی
۱۷	فصول بارش
۱۷	منابع آب
۱۸	ناهمواری‌ها
۲۰	پوشش گیاهی
۲۱	بخش دوم: جغرافیای تاریخی منطقه
۲۲	جغرافیای تاریخی منطقه
۲۵	پیشینه مطالعات باستان‌شناسی
۲۷	بخش سوم: معرفی بناها و محوطه‌های باستانی
۲۷	معرفی بناها و محوطه‌های باستانی بندر عسلویه
۲۸	بندر عسلویه
۲۸	بندر تاریخی نایبند
۳۸	مشخصات سفالینه‌های بندر نایبند
۴۱	مشخصات سفالینه‌های بندر تاریخی نایبند

۴۴	روستای خره
۴۵	تل کوتی
۴۶	مشخصات سفالینه‌های تل کوتی روستای خره
۵۰	تپه بنود روستای بنود
۵۱	مشخصات سفالینه‌های بنود
۵۴	سازه‌های آبی بندو
۵۴	کانال آب
۵۴	تکنیک انتقال آب از بستر شنی
۵۵	سد و بند (آب بند)
۶۰	آب انبار و برکه
۶۲	برکه‌های مدور (گنبدی شکل)
۶۵	معرفی بناهای تاریخی بندر سیراف
۶۶	موقعیت طبیعی سیراف
۶۶	جغرافیای تاریخی سیراف
۶۹	سیراف در دوره ساسانیان
۷۳	جایگاه اقتصادی سیراف در دوره اسلامی قرون اول تا ۵ هجری قمری
۸۳	آثار و بناهای تاریخی بندر سیراف
۸۶	قبور سنگی، دستکندها و استودان‌ها
۹۲	چاه‌های دره لیر
۹۵	سیل بند و سد ساروجی
۹۵	آب انبار
۱۱۰	مسجد جامع
۱۱۴	بازار
۱۱۶	قورخانه
۱۱۸	قلعه کهنه
۱۱۸	مسجد امام حسن
۱۲۰	مشخصات سفال‌های بدست آمده از گمانه زنی بندر سیراف
۱۵۷	معرفی محوطه‌ها و بناهای تاریخی بندر کنگان
۱۵۸	بندر کنگان
۱۵۸	منابع آب و پوشش گیاهی

۱۵۹	پیشینه تاریخی بندرکنگان
۱۶۰	آثار تاریخی بندرکنگان
۱۶۲	محوطه‌های پارینه سنگی نصیری و تنبک
۱۶۳	محوطه تنبک
۱۶۳	مجموعه سنگی تپه نصیری
۱۶۷	سازه‌های آبی اختر
۱۷۳	روستای میانلو (قلعه میان)
۱۷۳	جوی باستانی میان لو
۱۷۳	آثار میانلو، برکه چوپان، تنبک
۱۸۰	قلعه شیخ کنعانی
۱۸۶	مشخصات سفالینه‌های تپه تنبک
۱۹۳	معرفی محوطه‌ها و بناهای تاریخی بندر دیر
۱۹۴	موقعیت جغرافیایی بندر دیر
۱۹۴	بخش مرکزی
۱۹۴	دهستان حومه
۱۹۴	دهستان آبدان
۱۹۵	بخش بردخون
۱۹۵	دهستان بردخون
۱۹۵	دهستان آبکش
۱۹۶	آسیاب‌های روستای گنوی
۱۹۷	قلعه راهداری گنوی
۲۰۶	مشخصات سفال گنوی
۲۱۰	دوراهک
۲۱۰	آسیاب آبی دوراهک
۲۱۳	قلعه نو کن
۲۱۶	چاه رميله
۲۱۷	آب انبار سرمستان
۲۱۹	مسجد بردستان
۲۲۷	قلعه بردستان
۲۳۳	محوطه بردو Bordo
۲۳۵	مشخصات سفال محوطه باستانی بردو

مقدمه

این پژوهش در قالب یک پروژه میدانی به شیوه بررسی و شناسایی آثار، به منظور روشن نمودن وضعیت آثار باستانی بنادر نایبند، عسلویه، سیراف، کنگان، دیر و ثبت آن‌ها در فهرست آثار ملی ایران در مهرماه ۱۳۷۹ انجام پذیرفت. با وجود این که مطالعات باستان‌شناختی با این گونه اهداف، عمدتاً جنبه توصیفی داشته و هدف اصلی آن‌ها روشن ساختن تاریخ استقرارهای انسانی در یک ناحیه است؛ اما از آن جا که پژوهش‌های باستان‌شناسی انجام گرفته در سواحل جنوبی استان بوشهر به صورت موردی و پراکنده انجام شده است و با توجه به اینکه از طریق بررسی‌های باستان‌شناسی می‌توان اطلاعات وسیعی و همه جانبه‌ای بدست آورد از اینرو طرح پژوهشی فراگیر برای منطقه در نظر گرفته شد. اطلاعات باستان‌شناختی از این منطقه گسسته و ناهمگون است. مناطق عسلویه، کنگان و دیر تا قبل از این بررسی نشده بود. تنها بررسی‌های انجام گرفته تا پیش از این در این منطقه، توسط سر اورل اشتاین بود. وی در سال ۱۳۱۱ هجری شمسی برای نخستین بار بخش‌هایی از جنوب شرق و جنوب ایران را بررسی کرد. او بقایای باستانی بندر سیراف را شناسایی و از محوطه‌های بتانه و بی‌بی خاتون در شمال دیر بازدید کرد. (چاوودی ۱۳۹۲: ۲۲) و پس از آن کوشش‌های باستان‌شناختی بندر سیراف از سال ۱۹۶۶ لغایت ۱۹۷۳ به مدت هفت فصل توسط هیأت مشترک ایران و انگلیس به سرپرستی دکتر وایت هاوس انجام شد (خسروزاده، ۱۳۹۶: ۲۳) درحقیقت می‌توان گفت پژوهش حاضر اولین پروژه باستان‌شناسی است که بعد از انقلاب در این منطقه صورت گرفت است.

علیرغم تمرکز ما بر ثبت بناها و محوطه‌هایی که شرایط ثبت داشتند اهداف دیگری نیز دنبال می‌شد. از مهم‌ترین اهدافی که در مورد محوطه‌های این ناحیه مطرح است اینکه ساختار، پراکندگی و وسعت این استقرارها در دوره‌های ساسانی و اسلامی به چه شکل است و چه اطلاعاتی را درباره کارکردهای اقتصادی محوطه ارائه می‌دهد.

دراین پژوهش ابتدا با استفاده از نقشه‌های توپوگرافی ۱:۲۵۰۰۰ منطقه و همچنین با استفاده از تصاویر ماهواره‌ای وضعیت منطقه از نظر عوارض زمین‌شناختی و همچنین منابع زیست محیطی بررسی شد.

برای معرفی هر محوطه اطلاعات مختلفی، شامل موقعیت جغرافیایی، ابعاد و ارتفاع از سطح دریا محوطه و دیگر عوامل، مثل: پوشش گیاهی، شرایط آب و هوایی و چشم انداز مورد توجه قرگرفتند.

نمونه برداری متناسب با گونه محوطه‌ها انجام شد؛ جهت دقت در شناسایی محوطه‌های باستانی

از روش بررسی پیمایشی فشرده با کمک گرفتن از افراد بومی انجام شد. در تعیین مساحت هریک از محوطه‌ها از دامنه و گسترده مواد فرهنگی استفاده شد. نمونه‌برداری در محوطه‌های مورد بررسی با ملاحظه تفاوت‌های احتمالی ناشی از کارکرد، قدمت و روند تجدید استقرار صورت گرفت. این تفاوت‌ها عمدتاً در ارتباط با ریخت‌شناسی متفاوت و هم‌چنین گونه‌های سفالی با قدمت متفاوت در بخش‌های مجزا از یک محوطه است که مبنای مناسبی را برای تفکیک هرسایت به قسمت‌های مختلف فراهم می‌آورد. در صورت وجود شاخصه‌های یادشده، محدوده هر یک از بخش‌ها به وسیله دستگاه GPS تعیین و سپس نمونه‌برداری مواد فرهنگی صورت گرفت.

برای نام‌گذاری محوطه‌ها هر جا که نام‌های محلی وجود داشته از آن استفاده کرده‌ایم در غیر این صورت نام محلی که محوطه در آن قرار دارد و یا نام روستای نزدیک محوطه را به کار برده‌ایم.

بخش عمده کار میدانی به روش بررسی گسترده انجام پذیرفت اما بعضی از مناطق به علت جغرافیایی خاص منطقه و شرایط زیست محیطی مناسب‌تر (دامنه کوه‌ها و ارتفاعات) نسبت به سایر مناطق مورد مطالعه به روش فشرده بررسی شد. براساس این پژوهش استقرارها با توجه به الگوی شکل زمین، خاک، پوشش گیاهی، منابع آبی و دیگر ویژگی‌ها صورت گرفته است بخشی از پروژه به بازنگری مجدد بندر سیراف پرداخته شد. بررسی از جنوب بندر عسلویه آغاز و در شمال بندر دیر پایان یافت. محدوده‌ای که مورد مطالعه قرار گرفت شامل بندر نای‌بند، بندر عسلویه، بندر سیراف، بندر کنگان و بندر دیر است. درابتدا مجموع سطحی محوطه‌های دوران ساسانی و اسلامی با توجه به روش تطبیقی و مقایسه‌ای مورد گاهنگاری قرار گرفته و پس از آن پیوندهای فرهنگی آن‌ها با نواحی مجاور مشخص شده است.

منطقه بررسی شده شامل چند دشت کوچک و بزرگ، مناطق کوهستانی و نواحی کرانه‌ای و ساحلی بود. دشت‌های این ناحیه مسطح و نسبتاً کم ارتفاع هستند. این دشت‌ها دارای شیب ملایم، پستی و بلندی کم، با خاک عمیق و بافت متوسط و سنگین است. دشت‌های باریک و نسبتاً طولانی مانند دشت کنکان نیز وجود دارد. کرانه‌ها و سواحل منطقه در قسمت‌های مختلف ویژگی‌های متفاوتی دارد. این ویژگی‌ها تأثیر بسیار مهمی در ایجاد استقرارها و حیات اقتصادی و اجتماعی این منطقه دارد. یکی از مهم‌ترین ویژگی ناحیه سواحل حد فاصله کنگان تا بندر سیراف کشیده شدن کوه‌های کم ارتفاع در امتداد سواحل آن است. این کوه‌ها در بیش‌تر نقاط به سواحل نزدیک می‌شوند و چشم انداز زیبایی را به وجود می‌آورند. عمق آب در بسیاری از نقاط ساحلی این بخش برای توقف کشتی‌ها مناسب است و در طول ساحل و در فواصل متفاوت، روستاهای زیادی قرار دارد این ویژگی‌ها که بیش‌تر در سواحل

جنوبی کنگان تا بندر سیراف دیده می‌شود موقعیت مناسبی برای ساکنان آن به وجود آورده است. و از همین رو در طول تاریخ استقرارهایی در این قسمت قرار داشته‌اند. مهم‌ترین ویژگی‌های این سواحل عبارت است از کوهستانی بودن کرانه‌ها که دریانوردان را قادر می‌ساخت تا سواحل را بر اساس شکل ظاهری این رشته کوه‌ها شناسایی کنند عوارض طبیعی در مجاورت سواحل این بخش به گونه‌ای است که کشتی‌ها در شرایط امن قادر به دریانوردی هستند و بخش عمده‌ای از سواحل این ناحیه برآمدگی‌های زیرآبی ندارد این برآمدگی خطر زیادی برای کشتی‌ها محسوب می‌شوند. عمق در این سواحل برای لنگر انداختن کشتی‌ها مناسب است. در نزدیکی این سواحل به خصوص بندر سیراف آب شیرین و آشامیدنی وجود دارد که دریانوردان می‌توانستند با توقف کوتاه در ساحل نسبت به تامین آب شیرین اقدام نمایند.

محوطه‌های ساحلی مانند نای‌بند، هاله، سیراف، بتانه و بی‌بی خاتون اینگونه محوطه‌ها نسبتاً بزرگ با مواد فرهنگی غنی از جمله سفال، تکه‌های شیشه، فلز و دیگر اشیاء هستند. از خصوصیات این محوطه‌ها وجود سرباره‌های فلز و جوش کوره شیشه است. روستاهای کوچک و بزرگ به دو شکل دیده می‌شوند یا در دشت‌های کوچک و بزرگ واقع شده‌اند یا دامنه کوه‌ها. آب انبارهایی که معمولاً در بستر صخره‌های کوه ایجاد شدند نیز به شکل بیضی یا چهار گوش در این محوطه‌ها دیده می‌شود. بیش‌تر این آب‌انبارها رو باز هستند و تعدادی نیز دارای پوشش گنبد هستند که با استفاده از سنگ و ملاط گچ با گل ساخته شده‌اند. تعدادی سازه در ارتباط با ذخیره و انتقال آب به مزارع و محوطه‌های مسکونی از جمله سدها، بندها و برکه‌ها (آب‌انبارها) که طی بررسی ۶ سد قدیمی شناسایی و ثبت گردید. طی بررسی موفق به بازشناسایی دو قلعه نظری بالای ارتفاعات صخره‌ای سیراف و قلعه بردستان در دشت و شناسایی یک قلعه خشتی در دشت ساحلی تنبک شدیم. شماری از گورهای سنگی در سیراف بازشناسی شد که بر اساس مشاهدات میدانی و اطلاعاتی که از آن‌ها در دست است مربوط به دوران تاریخی به ویژه ساسانی هستند. یکی از بناهای مذهبی مسجد بردستان است که بازشناسی و توصیف گردید این بنا مربوط به قرن هشتم ه. ق است که تا دوره قاجاریه مرمت و بازسازی شده است. قدیمی‌ترین بنای مذهبی، مسجد جامع سیراف است که تاریخ آن به قرن دوم هجری بر می‌گردد. در بازشناسی این مسجد نیز به طور کامل توصیف و به خوبی تشریح شده است. بزرگ‌ترین محوطه تاریخی این منطقه بندر باستانی-سیراف است که بقایای فراوانی مربوط به دوره ساسانی و اسلامی بر روی آن دیده می‌شود. بزرگ‌ترین محوطه‌های ثبت شده عبارتند از نای‌بند، سیراف، بتانه و بردو که بقایای فراوانی مربوط به دوره ساسانی و اسلامی بر روی آن دیده می‌شود. بیش‌تر محوطه‌ها کنار سواحل قرار گرفته‌اند و مواد فرهنگی به دست آمده از سطح آن‌ها نشان می‌دهد که مربوط به چند دوره فرهنگی استقرار دارند. شماری از

محوطه‌ها نیز در دشت‌ها و برخی دیگر بر بستر صخره‌ای کوه‌ها قرار گرفته‌اند. بیش‌تر محوطه‌های بزرگ مواد فرهنگی خوبی از دوره‌های مختلف استقرار داشتند در حالی که محوطه‌های کوچک تنها دارای یک دوره فرهنگی استقرار بودند و فقط پراکندگی سفال بر سطح آن‌ها دیده می‌شود. مهم‌ترین مواد فرهنگی به دست آمده از سطح محوطه‌ها سفال بود. ضمن اینکه در تعدادی دیگر از محوطه‌ها مواد فرهنگی دیگر از جمله شیشه، فلز، اشیاء و ظروف سنگی نیز به دست آمد. بقایای فرهنگی به جا مانده مربوط به فعالیت‌های صنعتی (سفال‌گری) از جمله قطعات دفورمه شده از سطح ساحل سیراف و بتانه بدست آمد. قدیمی‌ترین محوطه ثبت شده مربوط به دوره پارینه سنگی و بقیه محوطه‌ها مربوط به دوره ساسانی و اسلامی است. به طور کلی یکی از عوامل مهم ایجاد استقرار در این منطقه نقشی بوده که بنادر این منطقه در ایجاد ارتباط اقتصادی-تجاری، بین مناطق شمالی و جنوبی خلیج فارس دارند. در این بررسی چهارمحوطه مربوط به دوره ساسانی-اسلامی شناسایی شد هرچهار محوطه در ساحل دریا و یا در فاصله کمی از ساحل قرار دارند. سفال جمع‌آوری شده از سطح این محوطه‌ها در دو گونه ساده و منقوش دیده می‌شود.

سفال‌ها به رنگ‌های نارنجی، نخودی، یا ماده چسباننده ماسه و شن نرم دیده می‌شود. تعدادی از سفال‌ها دارای پوشش نخودی و نارنجی هستند بیش‌تر خمیری ظریف دارند. سفال‌های ساسانی به رنگ‌های نارنجی، نارنجی قمری، قمری و نخودی یا ماده چسباننده ماسه و شن ریز دیده می‌شود. تعدادی از سفال‌ها پوشش گلی نخودی و نارنجی بر سطح داخلی یا خارجی یا هر سطح دارند. از شاخص‌ترین گونه‌های سفالی جمع‌آوری شده از سطح محوطه‌ها گونه منقوش است. اینگونه سفال خمیره‌ای به رنگ نارنجی دارد و از شن نرم و ریز در خمیره سفال به عنوان ماده چسباننده استفاده شده است.

خمیره سفال ظریف و معمولاً نقوش بر سطح آن هندسی و به رنگ سیاه و آبی اجرا شده است. اینگونه سفال مشابه سفال گونه نارنجی ظریف منقوش ساسانی و اشکانی در سواحل شمالی و جنوبی خلیج فارس است و به نظر می‌رسد محل ساخت اینگونه سفال در سواحل شمالی و جنوبی خلیج فارس است. گونه لعابدار ساسانی نیز از نظر ساخت و ویژگی‌های فنی مشابه سفال لعابدار اشکانی است که خمیره آن معمولاً نخودی و ناخودی زرد با لعاب به رنگ سبز و فیروزه‌ای و آبی است گونه لعابدار ساسانی نیز مانند سفال لعابدار حوزه جنوبی و شمالی خلیج فارس است.

در چهار محوطه بررسی شده استقرار دوره ساسانی وجود دارد. در همان محوطه‌های ساسانی مجدداً در دوره اسلامی سکونت انجام گرفته است. سفال‌های اسلامی از سفال‌های شاخص اوایل اسلام می‌توان به سفال‌های لعابدار با لعاب به رنگ آبی و فیروزه‌ای و خمیره زرد

رنگ اشاره کرد که مشابه سفال لعابدار سواحل شمالی خلیج فارس است. بیش تر محوطه‌های شناسایی شده مربوط به دوره ساسانی و اسلامی هستند به طوری که ۴ محوطه مربوط به دوره ساسانی اسلامی و چند بنا نیز مربوط به دوره قاجاریه هستند. محوطه‌های مربوط به این دوره به چند شکل دیده می‌شوند تعدادی از محوطه‌ها در کنار ساحل دریا واقع شده‌اند تعدادی دیگر در دشت‌های میانکوهی و یا در دامنه کوه‌های کم ارتفاع و تعدادی بر بالای کوه‌های صخره‌ای مرتفع قرار گرفته‌اند. بر بستر صخره‌ای این محوطه‌ها معمولاً آب انبارهایی به شکل بیضی یا چهارگوش برای ذخیره آب ایجاد شده است. اجزا و ساختار نمایان و مشهود محوطه‌های دوره ساسانی به اشکال متفاوت معماری در نواحی کوهستانی، فضا‌های مسکونی و احتمالاً ساختارهای مرتبط با مدیریت آب و کشاورزی برای این محوطه‌ها فراهم می‌نماید. محوطه‌های یادشده به‌صورت پیوسته از کوهپایه‌های جنوبی سیراف تا ارتفاعات شمالی بندر کنگان گسترش می‌یابند که با توجه به نحوه پراکندگی‌شان و تعیین موقعیت راهبردی مکان قرارگیری آن‌ها به عنوان حدیانی و پیونددهنده ناحیه ناحیه ساحلی با پس کرانه‌های خلیج فارس، (فیروزآباد) فرضیه نقش تنگه‌ها و رودهای فصلی به عنوان گذرگاه و پل‌های ارتباطی بین دو ناحیه یادشده مطرح می‌شود.

بر سطح محوطه‌های وسیع معمولاً ساخت و سازهای سنگی که رد دیوارهای آن‌ها به خوبی مشخص است و یا به شکل تل انبار سنگ درآمده‌اند دیده می‌شود. بر سطح تعدادی نیز ساخت و سازهای پابرجا از جمله مسجد، امامزاده و آب انبارهای سرپوشیده وجود دارد. در مجموع در این محدوده تعداد ۷۰ محوطه و بنا باستانی متعلق به دوران ساسانی و اسلامی شناسایی گردید که بسیاری از آن‌ها دارای توالی گاهنگاری می‌باشند و در کنار آثار دوران ساسانی از آثار سایر دوره‌ها نیز برخوردارند. محوطه‌ها و بناهای شناسایی شده با استفاده از روش گاهنگاری مقایسه‌ای به دوران پارینه‌سنگی، دوران تاریخی، اسلامی و سده اخیر تقسیم‌بندی شده است. کتاب حاضر در چهار بخش نگارش شده است. بخش اول موقعیت طبیعی، جغرافیایی و بوم‌شناختی منطقه مورد بحث قرار می‌گیرد. در بخش دوم به جغرافیای تاریخی و پیشینه مطالعات باستان‌شناسی پرداخته می‌شود، در بخش سوم به معرفی محوطه‌ها بناها و تپه‌ها اختصاص یافته است و در بخش چهارم و پایانی کتاب که مربوط به بحث و نتیجه‌گیری است تمام یافته‌های فرهنگی که بیش تر آن‌ها سفال‌های دوره ساسانی و اسلامی بوده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

سپاسگزاری

اجرای این برنامه پژوهشی با مساعدت و همکاری مسئولین سازمان میراث فرهنگی کشور به

ویژه آقای محمد مرتضایی و جلیل گلشن صورت پذیرفته است که از این عزیزان تشکر و قدردانی می‌گردد. در بخش مطالعات میدانی اهالی محترم روستاهای واقع در منطقه عسلویه، سیراف، نای‌بند، کنگان و بندر دیر همکاری‌های بسیار داشتند که از ایشان قدردانی می‌شود. بسیار سپاسگزارم از همسر فداکارم سرکار خانم دکتر اکرم تمجیدی که علیرغم مشغله پزشکی و در شرایط دشوار مبارزه با ویروس کرونا و درمان بیماران مبتلا، نهایت بردباری در انجام این برنامه بررسی باستان‌شناسی و تدوین این مجموعه، همواره پشتیبان این جانب بودند.